

زمینه‌های اجتماعی اسلام‌گرایی ایران و پسااسلام‌گرایی ترکیه

سید احمد موثقی^۱

دانشیار علوم سیاسی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

امین اعتمادی‌فر^۲

کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه تهران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۲/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۸/۱۰

چکیده

ترکیه و ایران دو کشور مهم مسلمان در خاورمیانه به‌شمار می‌آیند؛ ولی دارای دو نوع حکومت متفاوت‌اند. در ایران حکومت اسلامی قدرت را در دست دارد. این حکومت اسلام را برنامه‌ای کامل و جامع برای تمام ابعاد زندگی انسان تلقی می‌کند و دولت خود را موظف به اجرای احکام اسلام در جامعه و سیاست خارجی خود می‌داند؛ درحالی‌که حکومت ترکیه سکولار است. نیروهای پسااسلام‌گرا اگرچه بر هویت و ارزش‌های اسلامی تأکید می‌کنند، به‌نظر می‌رسد با حکومت سکولار کنار آمده‌اند. این مقاله می‌کوشد این تفاوت را با بررسی زمینه‌های اجتماعی اسلام‌گرایی دو کشور تبیین کند. به‌نظر می‌رسد در ترکیه، نبود طبقه روحانی قدرتمند و نوع خاص اسلام متکثر و عرفانی رایج در این کشور و نهادینه‌شدن احزاب سیاسی، ظهور گونه خاصی از اسلام‌گرایی در این کشور و به‌صورت پسااسلام‌گرایی را موجب شده است. این در حالی است که در ایران، وجود طبقه روحانی قدرتمند و نوع خاص اسلام که فقهی و با قرائت رسمی است و نیز سابقه مشارکت سیاسی در چارچوب جنبش‌های رادیکال اجتماعی، موجب به‌قدرت‌رسیدن حکومتی اسلامی شده است. بنابراین، زمینه‌های تاریخی و فرهنگی و اجتماعی متفاوت در این دو کشور، رابطه و تعامل متفاوتی بین دین و دولت در آن‌ها به‌وجود آورده است.

واژه‌های کلیدی: ایران، ترکیه، اسلام‌گرایی، پسااسلام‌گرایی، روحانیون.

1. ahmadmovasaghi@yahoo.com

2. amin.etemadifar@gmail.com

ترکیه و ایران دو کشور مهم در منطقه حساس خاورمیانه محسوب می‌شوند و هر دو دارای پیشینه طولانی اسلامی‌اند؛ اما هریک از این دو کشور حکومتی متفاوت دارد. در ایران پس از وقوع انقلاب اسلامی، در سال ۱۹۷۹، یک دولت ایدئولوژیک اسلامی قدرت را به دست گرفت. این دولت خود را یگانه مدعی اجرای درست اسلام در عصر کنونی می‌داند و با اعتقاد به اینکه اسلام در تمام زمینه‌های سیاسی و اقتصادی و اجتماعی دینی کامل و جامع است، سعی در اجرای احکام اسلامی دارد. آیت‌الله خمینی در همین رابطه می‌گوید: «این قانون خدایی است که قبل از ولادت تا پس از مردن و از تخت سلطنت تا تخت تابوت، هیچ جزئی از جزئیات زندگی اجتماعی و فردی را فروگذار نکرده است» (خمینی، بی‌تا: ۳۰۱). یا «اگر اسلام در این مملکت، احکام اسلام در این مملکت پیاده شود، همه جهات مادی و معنوی آن تامین خواهد شد» (خمینی، ۱۳۶۱: ۴۲۳). براساس این دیدگاه، بسیاری از مفاهیم و ارزش‌های مدرن در حکومت اسلامی اهمیتی ثانوی پیدا می‌کنند و انسان‌ها مکلف‌اند آنچه حکومت اسلامی به آن‌ها تکلیف می‌کند، پذیرا شوند.

اما ترکیه با اینکه میراث‌دار یکی از امپراتوری‌های مهم اسلامی محسوب می‌شود و تاریخ آن با تاریخ چند قرن اخیر جهان اسلام پیوند خورده است، هم‌اکنون دارای نوعی حکومت سکولار است. گروه‌های عمده اسلامی در این کشور می‌کوشند در چارچوب این حکومت عمل کنند و به نظر می‌رسد نوعی آشتی و سازگاری میان این گروه‌ها و نظامی سکولار شکل گرفته است. می‌توان این گفتمان جدید را نوعی «مدرنیته اسلامی» نامید یا آن را در چارچوب پسااسلام‌گرایی (۱) بررسی کرد. در این گفتمان، با اینکه ارزش‌ها و هویت اسلامی اهمیت دارد، هدف تشکیل دولت اسلامی نیست. همچنین، این گفتمان بر ارزش‌های مدرنی همچون آزادی و کثرت‌گرایی و حقوق بشر تأکید می‌ورزد و معتقد است می‌توان اسلام را به گونه‌ای تفسیر کرد که با این ارزش‌ها کنار بیاید.

در مورد اسلام سیاسی در هر دو کشور پژوهش‌هایی انجام شده است؛ ولی جای کارهای تحقیقی مقایسه‌ای بین دو کشور به‌ویژه در مورد چند دهه اخیر، در میان ادبیات نظری موجود خالی است. این مقاله هدف خود را در این راستا تعریف می‌کند. در این مقاله، در چارچوب رشته جامعه‌شناسی سیاسی حرکت می‌کنیم و بر زمینه‌های اجتماعی

که موجب نوع متفاوت اسلام‌گرایی غالب در دو کشور شده‌اند، متمرکز می‌شویم. به نظر می‌رسد اگرچه در ایران نیز مانند ترکیه جریانات نوگرای اسلامی، به شکل ترکیه، از دیرباز وجود داشته‌اند، عواملی سبب درحاشیه‌قرارگرفتن آنان گشته است؛ درحالی‌که در ترکیه این جریانات به نیروهای غالب بدل شده‌اند. هر دو کشور در نیمه اول قرن بیستم، با نوعی انقلاب از بالا مواجه بوده‌اند: در ترکیه توسط آتاتورک و در ایران توسط رضاشاه و هر دو به هدف مدرن‌کردن ساختارهای اجتماعی و درهم‌شکستن نظم سنتی. این امر زمینه‌ای برای ایجاد «جامعه توده‌ای» (Mass Society) فراهم نموده است. البته در ایران، عواملی موجب شده که در شرایط جامعه توده‌ای (۲)، بسیج سیاسی به‌رهبری گروهی از نخبگان دینی انجام شود و نوعی ایدئولوژی تمامیت‌خواه به قدرت برسد؛ درحالی‌که در ترکیه این عوامل حضور نداشته‌اند. نظر جامعه توده‌ای درمقابل نظر جامعه کثرت‌گرا قرار می‌گیرد. می‌توان عناصر برجسته‌ای از کثرت‌گرایی را چه در بعد معرفتی و چه در بعد اجتماعی، در جامعه ترکیه مشاهده کرد. این عوامل راه را برای توده‌ای شدن این جامعه ناهموار ساخته‌اند و بنابراین، ایدئولوژی تمامیت‌خواه زمینه رشد مساعدی نداشته است.

برای تبیین این تفاوت‌ها در دو کشور، زمینه‌های اجتماعی را در راستای سه متغیر در نظر می‌گیریم. در ترکیه نبود طبقه مستقل روحانی و نوع خاص اسلام ترک و سابقه مشارکت سیاسی از طریق احزاب، زمینه را برای به‌قدرت‌رسیدن گفتمان ایدئولوژیک اسلامی نامساعد ساخته است؛ درحالی‌که در ایران، وجود طبقه روحانی قدرتمند و نوع خاص اسلام در ایران و سابقه مشارکت سیاسی به شکل جنبش‌های اجتماعی رادیکال، زمینه اجتماعی را برای به‌قدرت‌رسیدن گفتمان ایدئولوژیک فراهم آورده است.

۲- وضعیت طبقه روحانی ترکیه

سازمان‌دهی دینی و جایگاه روحانیان در امپراتوری عثمانی، با آنچه در ایران وجود داشت بسیار متفاوت بود. سلطان عثمانی عموماً عنوان خلیفه را نیز یدک می‌کشید و بالاترین رهبر مذهبی مسلمین به‌شمار می‌رفت؛ از این رو هم‌زمان، هم رئیس دولت و هم بالاترین مقام دستگاه اسلامی محسوب می‌شد (Palmer, 2011: 50). طبق مکتب حنفی که مکتب رسمی در حکومت عثمانی بود، قدرت خلیفه در چارچوب مفهوم قرآنی «اولی الامر» بود

و مسلمانان را ملزم می‌کرد که از او پیروی کنند. این موضوع را بارها فقهای اهل تسنن و در رأس آنها شیخ‌الاسلام تأیید کرده بود. هرچند علمای اهل تسنن در جریان برکناری سلاطین عثمانی شرکت می‌کردند، همیشه به نظام عثمانی وفادار بودند. آنان پیروی از «اولی الامر» را وظیفه شرعی مسلمانان می‌دانند (آیرملو، ۲۰۰۳: ۵۶). استدلال‌های فقهی که در طول قرون متمادی برای مشروعیت سلطان عثمانی به کار می‌رفت، او را وارث برحق خلفای راشدین معرفی می‌کرد؛ از این رو، هیچ‌یک از علما هرگز به فکر این نیفتادند که سلطان را خلع کنند و خود جای او بنشینند (Palmer, 2011: 35). بنابراین، خود شیخ‌الاسلام نه بزرگ‌ترین مقام مذهبی، بلکه مشاور و کارگزار خلیفه‌سلطان عثمانی شناخته می‌شد و برخلاف روحانیان ایران، نقش مستقلی نداشت.

شیخ‌الاسلام‌ها را پادشاه به این سمت منصوب می‌کرد؛ همچنین، خود پادشاه آنان را از مسئولیت برکنار می‌ساخت. بنابراین، فعالیت‌های دینی وابسته به نظام سیاسی شکل می‌گرفت و سلطان در موقعیتی برتر از آنان قرار داشت. در دولت عثمانی، سه سازمان زیر نظر نهاد شیخ‌الاسلامی قرار داشت: مرکز مفتیان و مرکز قاضیان و مدرسه‌ها. مرکز مفتیان خدمات مربوط به افتا را انجام می‌داد؛ مرکز قاضیان خدمات مربوط به دادگستری را برعهده داشت؛ مدرسه‌ها نیز مسئول ارائه خدمات آموزشی بودند (دورسون، ۱۳۸۱: ۳۰). معمولاً سلاطین و تشکیلات اداری عثمانی برای مسائل مهم مملکتی مانند اعلام جنگ و جمع‌آوری سرباز، از فتوای شیخ‌الاسلام استفاده می‌کردند یا برای اجرای برخی تصمیمات خود از آنان مجوز شرعی می‌گرفتند. با وجود این، این بدین معنا نبود که شیخ‌الاسلام و علمای سنی از قدرت تعیین‌کننده‌ای برخوردار بودند تا بتوانند تصمیمات عمده سلطان یا حتی دیوان را وتو کنند. اکثر این فتواها جنبه تشریفاتی داشتند و آنان نمی‌توانستند بدون اجازه سلطان یا جلب سران ارتش و مدیران اداری، فتوایی صادر کنند (آیرملو، ۲۰۰۳: ۵۳ تا ۵۴).

نهاد شیخ‌الاسلامی در شکل‌گیری دولت عثمانی، نهادی وابسته به حاکمیت سیاسی بوده است. منظور این است که برخلاف سازمان‌های کلیسایی در جوامع غربی، جایگاهی مستقل نداشت و فعالیت‌های آن زیر نظر حاکمیت سیاسی بود. دانشمندان و علمایی که در مؤسسات مختلف زیرمجموعه نهاد شیخ‌الاسلامی فعالیت می‌کردند، کارمندانی بودند که از دولت حقوق

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۶۰

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

می گرفتند. شیخ الاسلام و دیگر کارگزاران دینی منصوب دولت بودند و باتوجه به اوضاع، ممکن بود از مسئولیت خویش برکنار شوند (دورسون، ۱۳۸۱: ۳۶۵). نمونه دیگر مغایر با نهاد شیخ الاسلامی را می توان در ایران مشاهده کرد که روحانیت هیچ گاه تحت تسلط حاکمیت سیاسی قرار نگرفت و همواره نهاد مستقلی محسوب می شده است.

علاوه بر این ها، عامل دیگری که در محدودیت نقش علما مؤثر واقع می شد، نمایندگی بخش کوچکی از مسلمانان توسط آنان بود. امپراتوری عثمانی توانست مناطق بزرگی با ساکنان غیرمسلمان و مسیحی به کنترل خود درآورد. افزون بر این، مسلمانان عثمانی هم به مکاتب و نگرش های گوناگون اسلامی تعلق داشتند. آن ها همچنین، ریشه در گروه بندی های نژادی، ملی، قبیله ای گوناگون داشتند. این تکررها باعث می شد چه خلیفه و چه علمای حنفی، فقط بخشی از شهروندان مسلمان را نمایندگی کنند. این فقدان نمایندگی به صورت یکی از موانع قدرت طلبی علمای حنفی عمل می کرد؛ بنابراین شیخ الاسلام در اساس، تنها، نماینده مسلمانان سنی حنفی شناخته می شد.

با آغاز اصلاحات حکومت عثمانی در قرن هیجدهم، شیخ الاسلام و سایر نیروهای اسلامی اغلب یار جناح های محافظه کار و سنتی بودند و از ترویج گرایش های مدرن در جامعه احساس نگرانی می کردند و آن ها را باعث آسیب دیدن سنت های اسلامی و عثمانی می دانستند. با وجود این، معمولاً قادر به ایجاد مانع جدی در مسیر اصلاحات نمی شدند (آیرملو، ۲۰۰۳: ۵۵). با شروع دوران اصلاحات، اقدامات جدید از قدرت و نفوذ روحانیان کم می کرد و از طرف دیگر نیز منبع اصلی درآمد آن ها را که از موقوفات و محاکم و مدارس دینی تأمین می شد، دچار مشکل می نمود.

پس از تأسیس جمهوری ترکیه در ۱۹۲۴ و انحلال سلطنت و خلافت، نهاد رسمی دینی همچنان تحت تسلط حاکمیت سیاسی باقی ماند. در واقع، میراث دیرین عثمانی، مبتنی بر تبعیت نهاد شیخ الاسلامی از حکومت، خود را به شکل دیگری نشان داد و آن تأسیس سازمانی به نام «سازمان دیانت» برای اداره همه امور دینی در سراسر کشور بود (نایینی، ۱۳۸۰: ۴۹)؛ بنابراین، طبقه روحانیان از خدمت سلطان عثمانی به خدمت نظام سکولاریستی جمهوری ترکیه درآمد و این وضعیت حتی با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه تغییر نیافت (دهقانی، ۱۳۹۱: ۲۳ تا ۲۲).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های سیاسی جهان اسلام

۳- وضعیت طبقه روحانی ایران

برای پی بردن به منشا روحانیت در تشیع، باید به مهم‌ترین اصل الهیات تشیع یعنی «امامت» رجوع کرد. طبق نظر اکثر پژوهندگان اندیشه اسلامی، امامت تنها اصل اساسی است که شیعه دوازده‌امامی را از دیگر فرقه‌های اسلامی جدا می‌سازد. شیعیان برخلاف اهل سنت، امامت را یکی از اصول اساسی دین می‌دانند. آنان امامت را مانند نبوت، منصبی الهی تصور می‌کنند که خدا با توجه به وضع و نیازهای بندگان تعیین می‌کند و مردم نیز مکلف‌اند از آن پیروی کنند (فیرحی، ۱۳۸۲: ۱۷۵ تا ۱۷۶).

در حالی که امام دوازدهم به اعتقاد شیعیان، حدود یازده قرن است که در غیبت به سر می‌برد، مسئله نیابت امام در زمان غیبت مسئله اصلی برای شیعیان است که آثار سیاسی و اجتماعی فراوان داشته است. یکی از این آثار به وجود آمدن گروهی به نام روحانیان به عنوان نواب او بوده است. سابقه نیابت در تشیع، خود ریشه تاریخی دارد و حتی از زمان خود امامان شیعه آغاز شده است. در پی تحولاتی در قرن هشتم میلادی، امام هفتم شیعیان نهاد «نیابت» را بنیان نهاد. وی که زیر سرکوب حکومت وقت، مدتی دراز از پیروان خود دور بود، از طریق نهاد نیابت به نمایندگان خود این اختیار را می‌داد که مالیات مذهبی و نذورات را گردآوری کنند. نهاد نیابت خود شبکه و بوروکراسی به تدریج گسترش‌یافته‌ای از نایبان امام پدید آورد که پس از درگذشت امام هفتم نیز تداوم یافت. با غیبت امام دوازدهم، طی چند دهه چهار نایب در مقام نماینده ویژه امام عهده‌دار امور مذهبی شدند. در واقع گسترش نهاد نیابت، پیش از هر چیز مانع فروپاشی فرقه شیعه پس از درگذشت امام یازدهم شد و سپس به شکل‌گیری نهاد فقهت به عنوان «نیابت عام امام» انجامید (خلجی، ۲۰۱۰: ۵۳)؛ بنابراین، فقها متولیان دین و نایبان عام امام دوازدهم شناخته شده‌اند.

با روی کار آمدن صفویان در قرن شانزدهم در ایران و رسمی‌ساختن مذهب تشیع، روحانیت نیز وارد دوران جدیدی شد. شاه اسماعیل تشیع را مذهب رسمی ایران اعلام کرد و این کار نقطه عطفی در تاریخ ایران به‌شمار می‌رود. از این تاریخ، تشیع به نحوی جدانشدنی با ایران پیوند یافت و ایران پایگاه آن معرفی شد. تا قبل از صفویه، شیعیان اقلیتی در درون جامعه اسلامی شناخته می‌شدند و اهم فعالیت روحانیان هم در مسائل فقهی خلاصه می‌شد و دغدغه چندانی برای کار سیاسی نداشتند. با تشکیل حکومت

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های یاسی جهان اسلام

۱۶۲

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

صفوی، ویژگی مهمی از تشیع پیش از صفوی به جا ماند و آن مشروعیت نداشتن دولت در زمان غیبت امام بود. صفویان نیز به عنوان حکومتی در زمان غیبت، از مشروعیت برخوردار نبودند. آنان برای حل این مسئله، خود را به روحانیان نزدیک ساختند و با این اقدام کوشیدند تأیید آنان را در مقام نواب عام امام در زمان غیبت، به دست آورند و بر مشروعیت خود بیفزایند (الگار، ۱۳۵۶: ۱۰). بدین ترتیب، برای نخستین بار در تاریخ تشیع، پای روحانیان به طور جدی به عرصه سیاسی کشیده شد.

با یورش افغان‌ها و فروپاشی صفویه در سال ۱۷۲۲، جایگاه روحانیان نیز رو به افول رفت. با به قدرت رسیدن نادرشاه در ۱۷۳۶، این افول شدت یافت؛ ولی آنان توانستند به حیات خود ادامه دهند. در دوران زندیه نیز روحانیان بر رویدادهای ایران نفوذی نداشتند؛ ولی در عین حال، فعالیت آن‌ها به ویژه در اماکن متبرک عراق، رو به گسترش بود (همان: ۴۳ تا ۴۷). با روی کار آمدن حکومت قاجار، بار دیگر مذهب و روحانیان طرف توجه شاهان قاجار قرار گرفتند. شاهان قاجار خود را «ظل الله» می دانستند و برای افزایش مشروعیت خود، به نزدیکی با روحانیان نیاز داشتند. در این ایام، با توجه به آنکه بسیاری از آنان در شهرهای نجف و کربلا به سر می بردند و تقویت پایگاه شیعه در آنجا در مقابل امپراتوری سنی عثمانی به نفعشان بود، از قدرت گرفتن حکومت مقتدر شیعه در ایران استقبال می کردند؛ بنابراین، بسیاری از آنان از همان ابتدا به تقویت حکومت قاجار کمک کردند (آیرملو، ۲۰۰۳: ۱۷۴).

موضوعی که در افزایش قدرت و منزلت روحانیان در دوران قاجار نقش اساسی داشته است، سیطره گروه اصولیون بر فرقه اخباریون و نیز دیگر رقبای آن‌ها از جمله صوفیان، در آغاز قرن نوزدهم است. فرقه اخباری در قرن دوازدهم تأسیس شده بود. اوج رونق این مکتب مصادف با دوران فترت میان صفویه و قاجار بود که روحانیان از مداخله در کارهای سیاسی کنار گذاشته شده بودند. کوشش اخباریون این بود که نقش مجتهدان را تا حد زیادی محدود کنند (الگار، ۱۳۵۶: ۵۰). مکتب اخباری ضد مکتب اجتهاد و تقلید است و آن درجه از صلاحیت و تخصص را که مجتهدان به آن اعتقاد دارند، منکر است و تقلید از غیر امام را حرام می داند. بر این اساس، مردم موظف‌اند مستقیماً به متون مراجعه کنند و به آن‌ها عمل نمایند و هیچ عالمی را به عنوان مجتهد و مرجع تقلید واسطه قرار ندهند

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعیت دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۶۳

زمینه‌های اجتماعی اسلام‌گرایی ایران و پسااسلام‌گرایی ترکیه

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهشهای باسی جهان اسلام

۱۶۴

سال سوم ، شماره چهارم ، زمستان ۱۳۹۲

(مطهری، ۱۳۶۶: ۱۰۴). اما اصولیون به حق اجتهاد و مرجعیت اعتقاد داشتند و اختیارات روحانیان را بسیار بیشتر می‌دانستند. براساس این باور، روحانیان نه تنها کارهای مذهبی را برعهده داشتند، بلکه از حق شرکت در مسائل سیاسی و اجتماعی هم برخوردار بودند. آن‌ها ادعا می‌کردند که فتوهایشان معرف فتوهای امام دوازدهم است و تبعیت از آن‌ها بر همه پیروان واجب است (حائری، ۱۳۶۷: ۱۷۹). پیروزی اصولیون سرآغاز چرخشی نو در تاریخ روحانیان شیعی بود و در واقع، نهاد مرجعیت ثمره این پیروزی است. این اتفاق راه را برای نفوذ آتی آنان در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی هموار ساخت.

اصولی‌ها همچنین با گروه‌های مختلف درویش و صوفی درافتادند و بر آن‌ها غلبه کردند. در اواخر قرن هجدهم، نوعی از تصوف شیعی احیا شد و توانست با استفاده از وضع مساعد آن زمان، هواداران پرشماری جذب کند؛ ولی روحانیان اصولی توانستند بر آن‌ها غلبه کنند. آن‌ها پس از آن بر شیخیه نیز پیروز شدند. آموزه‌های شیخیه که از آغاز قرن نوزدهم شروع به رشد کرد، از جنبه‌هایی درمورد امام دوازدهم با اعتقادات اصولیون در تضاد بود. روحانیان با حمایت حکومت قاجار توانستند بر این فرقه غالب شوند. همچنین روحانیان از نیمه قرن نوزدهم، پس از پیروزی بر فرقه بابی که از شیعه منشعب شده بود، به مبارزه خود علیه پیروان بعدی این فرقه، بهایی‌ها و ازلی‌ها، ادامه دادند (کمبریچ، ۱۳۷۲: ۲۳۸ تا ۲۵۹). بدین ترتیب، تمامی رقبای روحانیان اصولی یک‌به‌یک از میدان رقابت خارج شدند و میزان تکثر گروه‌های مذهبی به حداقل خود رسید.

امکانات جدیدی که روحانیان اصولی به‌دست آوردند، موجب تحولات بنیادی در سازمان‌دهی و نقش سنتی آنان شد. آنان در دهه ۱۸۶۰، برای اولین بار پس از صفویه، توانستند درمورد آیت‌اللهی که می‌توانست به‌عنوان نماینده کل روحانیت عمل کند به توافق برسند و این سنت تا دوران‌های بعدی حفظ شد. این عمل موجب تمرکز قدرت آنان می‌شد و باعث می‌شد روحانیان دیگر در عراق و سوریه را نیز زیر پوشش خود بگیرند (عنایت، ۱۳۶۲: ۲۷۹). بنابراین، تشکیل سازمانی سلسله‌مراتبی از روحانیان شیعه که از آیت‌الله گرفته تا روحانیان معمولی را دربرمی‌گرفت، میسر شد. در دوره‌های بعد، این سازمان توانست یکپارچگی خود را تا حد زیادی حفظ کند و رهبری مبارزات سیاسی و اجتماعی را برعهده بگیرد. بنابراین، آنچه در اواخر قرن نوزدهم میلادی در جامعه ایران

وجود داشت، طبقه‌ای پر قدرت از روحانیان بود که با غلبه بر سایر رقبای مذهبی خود، انحصار کارهای مذهبی را برعهده گرفتند و توانستند در تحولات بعدی جامعه ایران نقشی مؤثر ایفا کنند.

۴- اسلام ترکیه

اسلام ترکیه بنا به زمینه‌های تاریخی خود، ویژگی‌هایی دارد که آن را دارای روحیه تساهل و مستعد تکثرگرایی می‌سازد. در این نوع اسلام، برعکس ایران، نهاد رسمی و انحصاری برای تفسیر دین و قرآن و سنت وجود ندارد. علت این موضوع را در سه زمینه می‌توان دنبال کرد: اول، وجود سنت تکثرگرایی به‌ارث‌رسیده از امپراتوری عثمانی؛ دوم نوع خاص اسلام عرفانی و صوفیانه با تأکید بر باطن و محتوای دین؛ سوم گروه‌ها و طریقت‌های متعدد صوفی که در جامعه ترکیه وجود دارند و از تسلط گروه مذهبی خاص جلوگیری می‌کنند.

میراث تکثرگرایی عثمانی

یکی از عوامل مهم دگرذیسی اسلام در ترکیه به‌شیوه حاضر، وجود سنتی مداراآمیز و پلورالیستی است. این سنت پلورالیستی میراثی از دوران عثمانی است که با ماهیت ملایم و غیررادیکال اسلام ترکی عجمین شده است (Yilmaz, 2008: 57). ترکیه سنت مذهبی پیچیده و خاصی دارد که از طیفی از سنت‌های پیش از اسلام گرفته تا اسلام سنی و از اقلیت‌های کوچک مسیحی ارتدکس و یهودیان گرفته تا گروه‌های علوی و شیعه و... را شامل می‌شود. با توجه به جهان‌گشایی‌های امپراتوری عثمانی در سه قاره آسیا و اروپا و آفریقا، سرزمین پهناور عثمانی دربرگیرنده گروه‌های مختلف مذهبی و ملی و قومی بود. مسلمانان و مسیحیان و یهودیان گروه‌های اصلی دینی این امپراتوری را تشکیل می‌دادند؛ درحالی‌که هریک از آنها نیز به دسته‌ها و فرقه‌های گوناگون تقسیم می‌شدند (Rabasa, 2008: 7). خلیفه عثمانی اگرچه خلیفه مسلمانان بود، نمی‌توانست اقلیت‌های مذهبی دیگر را که بخش‌های وسیعی از امپراتوری را تشکیل می‌دادند، نادیده بگیرد؛ به‌ویژه آنکه اقلیت‌های مذهبی نفوذ درخور توجهی در زندگی اجتماعی مردم پایتخت، استانبول، و دیگر مناطق اروپایی امپراتوری داشتند. این موزاییک مذهبی وجود مقداری از تساهل و پذیرش تکثر را برای حفظ توازن قوا و ثبات امپراتوری لازم

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادین جهان اسلام

می کرد و در غیراین صورت، مشکلاتی به همراه می آورد. برای مثال، آن بخش از تصمیمات سلطان که برای مسلمانان و ترک ها امتیاز بیشتری می آورد، نارضایتی گسترده ای در میان اقشار غیرمسلمان و غیرترک ایجاد می نمود و به عکس. سلطان محمد فاتح (۱۴۴۴ تا ۱۴۸۱) از همان آغاز تصرف و نام گذاری استانبول، حقوق شهروندان مسیحی ارتدکس را تأیید کرده بود. رهبران دیگر ادیان، به ویژه کشیشان ارتدکس استانبول، نیز از موقعیت والایی برخوردار بودند. در طول قرن شانزدهم، هیچ کشور اروپایی در زمینه آزادی مذاهب قادر به رقابت با امپراتوری عثمانی نبود (Palmer, 2011: 51).

در قرن نوزدهم، اقلیت های مذهبی از امکانات بیشتر و فضای بازتری برخوردار شدند. بهبود اوضاع اقلیت ها همراه شد با «فرمان همایونی» در ۱۸۳۹ که مسیحیان و یهودیان را شهروندان متساوی الحقوق امپراتوری عثمانی محسوب می کرد. در اواسط قرن نوزدهم، از ۱۵۳ بازرگان مهم کشور، ۱۳۰ نفر از ارامنه یا سایر اقلیت ها بودند و فقط ۲۳ نفرشان ترک بودند. از ۳۷ نفری نیز که به کار بانکداری مشغول بودند، ۳۲ نفر ارمنی بودند که خود گواه اهمیت نقش اقلیت هاست (ناطق، ۱۳۷۸: ۲۸۴). در اولین پارلمان حکومت عثمانی که در ۱۹۰۷ تشکیل شد، مجلس ۶۹ نماینده مسلمان و ۴۶ نماینده غیرمسلمان داشت (آیرملو، ۲۰۰۳: ۶۱)؛ بنابراین، اگرچه مذهب حنفی مذهب رسمی امپراتوری عثمانی بود، حکومت مجبور بود با پلورالیسم مذهبی کنار بیاید و خلیفه عثمانی ناچار بود رهبری و حکومت خود را براساس موازنه قدرت و جمعیت بین ادیان مختلف بنا کند.

اسلام عرفانی و صوفیانه

اسلام در جامعه ترکیه با اسلام دیگر کشورهای اسلامی متفاوت بوده است. طریقت های متعدد صوفی و نبود رهبری مقبول تمامی آن ها، این کشور را فاقد ظرفیت های لازم برای رشد جنبش های بسیج گونه مذهبی کرده است. به این اسلام منحصر به فرد و صوفیانه، تقریباً در تمام آثاری که اسلام در ترکیه را بررسی کرده اند، اشاره شده است. به نظر می رسد اسلام صوفیانه به دو طریق موجب تقویت کثرت گرایی در جامعه ترکیه شده است: یکی از طریق نوع اعتقادات و آموزه های صوفیانه که مبتنی بر معرفت درونی است و دیگر از طریق گروه های متعددی که به واسطه طریقت های گوناگون صوفی ایجاد شده.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعیت تراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های پایه ای جهان اسلام

۱۶۶

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

اسلام در ترکیه، از آغاز با فعالیت بزرگان عرفان مانند جلال‌الدین رومی و حاج بکتاش ولی نیشابوری و دیگران رنگ‌وبوی عرفانی به خود گرفت و هنوز هم این نوع از اسلام در ترکیه رواج دارد. تساهل و بردباری از جمله موضوعاتی است که این افراد بر آن تأکید کرده و مشوق آن بوده‌اند (نایینی، ۱۳۸۰: ۹۶). در واقع، این خصیصه تساهل همراه با نوعی نسبی‌گرایی است که موجب رشد طریقت‌ها و گفتمان‌های مذهبی متفاوتی در ترکیه امروز شده است.

وجود طریقت‌ها تقسیم‌بندی بنیادینی را در درون جهان اسلام نشان می‌دهد. در یک سوی این تقسیم‌بندی، صوفیان قرار دارند که معرفت به خدا را درونی و شخصی می‌دانند و از بیان کردن دیدگاهشان به دیگران امتناع می‌کنند؛ در طرف دیگر، دید ظاهری و غیرشخصی به اسلام وجود دارد که معرفت به خدا برای دیگران نیز باز و عینی است و با تعلیم و تربیت عمومی آموختنی است. در این نوع اخیر اسلام است که دولت می‌تواند در امور دینی مداخله کند و به ترویج آن و حمایت از آن پردازد (Ozdemir, 2000: 68). اندیشه‌های عرفانی با تأکید بر آنچه در درون انسان می‌گذرد و فاصله‌گرفتن از شریعت و ظاهر احکام، از جمود و انحصارطلبی می‌کاهند. آنچه در درون انسان می‌گذرد، تجربه شخصی اوست و بر دیگران پوشیده است؛ بنابراین، دیگران نمی‌توانند در مورد درستی یا نادرستی آن اظهار نظر کنند (مسکوب، ۱۳۷۳: ۱۵۰). برای مثال درباره عبادت نماز، در دید شریعت‌محور تأکید و سواس‌گونه بر حفظ آداب ظاهری است و درستی این ظواهر را نیز باید نهاد فقاقت تأیید کند؛ ولی در دید حقیقت‌محور، با توجه به اینکه هنگام نماز خواندن تجربه درونی نمازگزار اهمیت دارد و این تجربه نیز بر دیگران پوشیده است، به سادگی نمی‌توان در مورد درستی یا نادرستی عبادت این شخص قضاوت کرد.

به نظر می‌رسد در دوران معاصر، این برداشت درونی از اسلام در مناطق شهری ترکیه کارا بوده است؛ زیرا خود را با زندگی شهری همراه ساخته و در ایجاد انعطاف‌پذیری در مردم در جهت تطبیق خود با تغییرات سریع عصر مدرن مؤثر بوده است.

تعدد طریقت‌های صوفی

در امپراتوری عثمانی و ترکیه امروز، علاوه بر سازمان‌دهی دین رسمی که همان‌طور که ذکر

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

شد تحت تسلط حاکمیت سیاسی بوده است، عرصه دیگری از سازمان‌دهی وجود داشته است و آن عرصه سازمان‌دهی طریقت‌هاست. اگرچه نه همه مردم ترکیه، شمار بسیاری از آن‌ها به این طریقت‌های مذهبی متعلق هستند. این طریقت‌ها در کشور نقش عمده‌ای ایفا می‌کنند. البته به‌رغم همه اختلافاتی که با یکدیگر دارند، همگی خود را به اصولی اسلامی مقید می‌دانند.

هر طریقت حول شخصیتی کاریزماتیک یا مرشدی گرد آمده است که اعتبار خود را از انتساب خود به رهبر قدیمی‌تر به‌دست می‌آورد و ابتدای این زنجیره نهایتاً به پیامبر اسلام می‌رسد. همچنین، هر گروه براساس تفسیر خاصش از قرآن و حدیث، حالت ویژه‌اش در رعایت انضباط گروهی، ذکرهای خاصی که قرائت می‌کند و نیز خلق و خوی خاص پیروانش، از گروه‌های دیگر متمایز شود. طریقت‌ها ذهنیت گروهی قوی از خود نشان می‌دهند. اعضا یکدیگر را حمایت می‌کنند و گروه انتظار وفاداری نانوشته‌ای از اعضایش دارد (Ozdemir, 2000: 66-75). رهبران طریقت‌ها معمولاً شخصیت‌های مشهور در اجتماع‌اند و در امور اجتماعی فعالیت گسترده‌ای می‌کنند. پس از اینکه همه خانقاه‌ها را حکومت در اوایل تأسیس جمهوری بست، طریقت‌های صوفی با حکومت وارد چالش نشدند. علت این امر را باید در اعتقادات مسلمانان سنی جست‌وجو کرد. طبق این اعتقادات، حکومت بد از بی‌حکومتی و بی‌نظمی بهتر است. این، خود، یکی از دلایل حرکات مسالمت‌جویانه و غیررادیکال آن‌هاست. با وجود این، آنان از تصمیمات حکومت مبنی بر ممنوعیت فعالیتشان اطاعت نکردند و بی‌سروصدا به فعالیت ادامه داده‌اند (Yilmaz, 2011: 255). در عوض، حکومت نیز با چشم‌پوشی با آن‌ها رفتار کرد.

امروزه، طریقت‌های مذهبی مدارس، رادیو و تلویزیون، نشریات، گردهمایی‌ها و فعالیت‌های دانشجویی بسیاری اداره می‌کنند؛ حتی سیاست‌مداران، علنی در همایش‌های آن‌ها شرکت می‌جویند و برای کسب رأی، می‌کوشند نظر رهبران و اعضای آن‌ها را جلب کنند (Ozdemir, 2000: 69). هم‌اکنون در ترکیه طریقت‌های قدیمی‌تر مانند نقشبندیه و قادریه و تیجانیه به تدریج نقش کمرنگ‌تری ایفا می‌کنند و طریقت‌های متأخر نظیر نورجوها، سلیمانجی‌ها، ایشیکجی‌ها و به‌ویژه فتح‌الله‌جی‌ها از طرف‌داران بیشتری برخوردار می‌شوند.

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۶۸

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

۵- اسلام ایرانی

تحولات سیاسی و اجتماعی و افزایش ارتباطات، تغییر و تحولاتی را نیز در افکار و گرایش‌های مردم به وجود آورد (شفیعی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۱۱)؛ اما اسلام در ایران ویژگی‌های خاصی دارد که آن را از دیگر کشورهای اسلامی و به‌ویژه ترکیه، متمایز می‌سازد. شریعت‌محور بودن، انحصار تفسیر شریعت در دست نهاد روحانیت و نیز هژمون بودن مذهب شیعه در میان اکثر مسلمانان ایران، از ویژگی‌های اصلی اسلام ایرانی است. این ویژگی‌ها زمینه را برای کثرت‌گرایی، هم از جنبه معرفتی و هم از جنبه اجتماعی نامساعد می‌سازد.

اسلام شریعت‌محور

اگر ویژگی برجسته اسلام ترکیه طریقت‌محور و حقیقت‌محور بودن آن است، ویژگی اصلی اسلام رایج در ایران شریعت‌محور بودن و تأکید بر فقه است. به اعتقاد شیعه‌شناس برجسته، هانری کربن، رسمی شدن مذهب تشیع از زمان صفویه موجب شد که روحانیت رسمی جدیدی به وجود آید که انحصاراً به فقه می‌پرداخت و از این رو، جنبه‌های عرفانی و فلسفی شیعه کمرنگ شد (الگار، ۱۳۵۶: ۱۰). موضوع شریعت تکالیف روزانه فرد مؤمن است. وقتی که شریعت برای مثال از نماز صحبت می‌کند، توجهش به قواعد و ضوابط به‌جا آوردن تکلیف است و نه تجربه درونی نمازگزار؛ اما موضوع طریقت، سیروسلوک درونی انسان است که فراتر از ظواهر می‌رود (مسکوب، ۱۳۷۳: ۱۵۰ تا ۱۵۱). این دو نوع نگاه مختلف به دین، موجب تفاوت‌های مهم فرهنگی و اجتماعی معتقدان به آن‌ها می‌شود.

می‌توان گفت بسیاری از کسانی که در دهه‌های اخیر در جهت دگرگونی تفسیر غالب از دین اسلام در جامعه ایران و سازگار کردن آن با مقتضیات جامعه مدرن کوشیده‌اند، همین وجه فقه‌پرهیزی را دستخوش انتقاد قرار داده‌اند. برای مثال، به اعتقاد عبدالکریم سروش، فقه دارای ویژگی‌های خاصی است که کار را برای زندگی مؤمن در دنیای جدید مشکل می‌سازد. به اعتقاد او، از جمله این ویژگی‌ها می‌توان به ظاهربین بودن فقه اشاره کرد. فقه به ظاهر اعمال کار دارد و حتی اسلام آوردن زیر شمشیر را نیز، اسلام محسوب می‌کند. فقه گفتمانی تکلیف مدار، نه حق مدار، است. و در آن حق مدار بودن انسان جایی ندارد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های یاسی جهان اسلام

۱۶۹

زمینه‌های اجتماعی اسلام‌گرایی ایران و پسااسلام‌گرایی ترکیه

همچنین فقه قائل به مسائل خفیه در احکام اجتماعی است و همین موجب کندی و احتیاط آن برای پیشرفت و حرکت می‌شود (سروش، ۱۳۷۸: ۲۱).

محمد مجتهد شبستری نیز در همین چارچوب، به آنچه «قرائت رسمی از دین» می‌خواند، انتقاداتی وارد می‌داند. به اعتقاد او، قرائت رسمی از اسلام که در میان فقها رواج دارد، قرائتی تکلیف‌محور است و تنها سلسله‌ای از دستورها، ترتیب‌ها، حلال‌ها و حرام‌ها را مشخص می‌سازد که باید مطابق آن‌ها عمل کرد. او همچنین، طرف‌داران قرائت رسمی یا «قرائت ارتدکسی» را به ذات‌گرایی متهم می‌کند. او می‌گوید فقها احکام قرآن و سنت را چیزی فراتر از احکام مربوط به شرایط تاریخی سرزمین حجاز تلقی می‌کنند. آن‌ها به نادرستی فرض می‌کنند که این احکام دائمی و تغییرناپذیرند (مجتهد شبستری، ۱۳۷۹: ۱۷ تا ۲۱). بنابراین، برخلاف توجه به معنا و محتوا که راه را برای تفسیر شخصی و تکثر معرفتی باز می‌گذارد، توجه به ظاهر دین و متون مقدس به‌عنوان امر فراتاریخی، راه را بر تفاسیر مختلف می‌بندد. نتیجه اینکه تنها، قرائت رسمی پذیرفته متولیان اصلی میسر می‌شود.

سنت انحصار امور دینی در دست روحانیان

از ویژگی‌های مهم دین در جامعه ایران، انحصار امور دینی در دست روحانیان بوده است و این موجب شده است که اسلام ایران دارای گفتمانی رسمی و ارتدکسی شود. تحولات تاریخ معاصر ایران نشان می‌دهد که طبقه روحانی و مذهب شیعه به دو روی یک سکه تبدیل شده‌اند و در واقع، شیعه بدون وجود روحانیان معنایی ندارد. یکی از پیامدهای مهم این تسلط انحصاری و همه‌جانبه، ایجاد محدودیت برای زایش فکری و دگراندیشی مذهبی خارج از قرائت آنان بوده است. هر اندیشه مذهبی که مهر تأیید آن‌ها را نمی‌خورده، انحراف محسوب می‌شده و بنابراین موضوع توجه توده‌های مردم نیز واقع نمی‌شده یا سرکوب می‌شده است.

برای تبیین این ویژگی روحانیان، باید به همان اصل امامت در تشیع توجه کرد. امام نماینده انحصاری خداوند بر روی زمین شناخته می‌شود و بنابراین، تشخیص او یگانه مرجع تشخیص راه درست از راه انحراف است؛ اما در زمان غیبت، روحانیان هستند که در جایگاه نایب امام عمل می‌کنند و کمابیش بسیاری از ویژگی‌های آن، از جمله مرجعیت

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های یاسی جهان اسلام

۱۷۰

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

دینی، را به ارث می‌برند. نظریهٔ اجتهاد موجب تقسیم جامعه به دو بخش نخبگان و مردم عادی بوده است. اجتهاد در واقع ادعای انحصار معرفت دینی نزد نخبگان خاصی است. یکی از پیامدهای مهم اعتقاد به اصل امامت، استقلال سیاسی روحانیان شیعه است. طبق آموزه‌های سنی، تبعیت از حاکم جامعهٔ اسلامی به‌عنوان ولی امر، همواره مورد تأکید بوده و تاریخ مسلمانان سنی نیز همواره حاکی از تبعیت از حکومت مرکزی و وفاداری به آن است. ابن تیمیه، یکی از نظریه‌پردازان عمدهٔ سنی، می‌گوید که شصت سال با حاکم ظالم به‌سربردن، بهتر از یک شب بدون حاکم بودن است (عنایت، ۱۳۶۲: ۳۳)؛ اما همان‌طور که اشاره شد، نزد شیعه حکومت مشروع فقط مخصوص امامان است. در واقع مصداق اولی الامر، تنها امامان هستند و هر حاکم دیگری غیر از آنان، غیر مشروع تلقی می‌شود. این موجب می‌شود که روحانیان شیعه به‌عنوان نمایان امام، به‌طور کامل زیر بار حمایت و تبعیت از حکومت وقت نروند. براساس نظریهٔ امامت، روحانیت به درجات مختلف حکومت را حق شرعی خود می‌دانسته و سیاست جزئی از عرصهٔ عمومی تر فقه شیعه قلمداد می‌شده است. دو مفهوم اساسی اجتهاد و تقلید، مفهوم شهروندی به‌معنای مدرن آن را تحت الشعاع قرار می‌دهد و نوعی الیگارشی سیاسی ایجاد می‌کند. همچنین، تبار و نسب که یکی از ملاک‌های اصلی اشرافیت محسوب می‌شود، در مورد روحانیت شیعه نیز اهمیت فراوانی داشته و تبار بسیاری از آن‌ها به امامان شیعه نسبت داده می‌شده است (بشیریه، ۱۳۸۱: ۱۱۱).

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم روحانیان که در تولید انحصاری آن‌ها بر نهاد دین در جامعهٔ ایران نقش عمده داشته است، استقلال مالی آنان بوده است. دسترسی مستقیم روحانیت شیعه بر منابع مالی و انسانی، ضامن استقلال مالی آن از دولت بود. روحانیت شیعه هم از اوقاف سود می‌برد و هم از سهم امام؛ در حالی که روحانیت اهل سنت منحصراً متکی بر اوقاف بود. با برقراردن نظارت دولت بر اوقاف در دوران جدید، روحانیت سنی استقلال مالی خود را از دست داد؛ در حالی که روحانیت شیعه با اتکا به خمس، استقلال نسبی خود را حفظ کرد. به‌علاوه، وجود شبکهٔ جمع‌آوری و خرج خمس، بر وحدت میان بازار و مسجد افزود و سبب اتحاد این دو با یکدیگر شد (اشرف، ۱۳۷۲: ۱۶۹). از اواخر قرن نوزدهم، با توسعهٔ تجارت، گسترش بازارها و پیدایش اقشار جدید اجتماعی در شهرها، روحانیان امکان یافتند هواداران بیشتری از میان تجار جذب کنند و این عامل

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

نیز موجب تقویت آنان شد. همچنین، درآمدهای ناشی از مکان‌های مقدس شیعیان به آنان تعلق می‌گرفت؛ بنابراین، بسیاری از رهبران و فعالان اسلامی در این دوره، از افراد بسیار ثروتمند کشور محسوب می‌شدند (آیرملو، ۲۰۰۳: ۱۸۹ تا ۱۹۰).

روحانیان رفته‌رفته توانستند خود را نمایندگان امام دوازدهم معرفی کنند و حتی مدعی ملاقات‌هایی با او نیز می‌شدند و بر این مبنای فتوا صادر می‌کردند؛ بنابراین، آنان یگانه تشخیص‌دهنده «راه راست» از راه‌های انحرافی بودند و تشخیص آنکه چه کسی از مسیر راستین دین خارج شده است، برعهده آنان بود. چنین وضعی شکل‌گیری تکثرگرایی را دشوار می‌سازد، اگر چه اختلاف نظر میان روحانیان تکثر در میان آنها را موجب می‌شود.

یکدست‌بودن مسلمانان ایران و نفوذ روحانیان بر توده‌ها

نکته مهم دیگر اینکه اکثر جمعیت مسلمان ایران پیرو شیعه دوازده‌امامی هستند و به‌غیراز مناطق حاشیه‌ای اطراف ایران، تقریباً بقیه مناطق ایران دارای جمعیت شیعه است. مطابق آمار از ۹۸ درصد جمعیت ایران که مسلمان هستند، ۸۹ درصد آنها را شیعیان تشکیل می‌دهند (۳) (صالحی و ساسانیان، ۱۳۹۲: ۸۱) بنابراین، این نیز زمینه نبود تکثر دینی در جامعه ایران و هژمون‌شدن یک مذهب و متولیان آن را بسیار مساعد ساخته است.

باتوجه به مذهبی‌بودن توده‌های وسیعی از مردم ایران، طبیعی است کسانی که متولی انحصاری مذهب در چنین جامعه‌ای هستند، از نفوذ چشمگیری بر مردم عادی برخوردار هستند. در تشیع، نخستین وظیفه مؤمن پس از اعتقاد به خدا و پیغمبر، اعتقاد به ولایت است که اطاعت کامل از امام است. به‌موجب آموزه‌های تشیع، کسی که بمیرد و امام زمان خویش را شناسد کافر است (الگار، ۱۳۵۶: ۱۱). اما در عصر غیبت، روحانیان هستند که جانشین و حجت امام در میان پیروان شناخته می‌شوند و طبیعی است که دارای نفوذ گسترده‌ای باشند.

همان‌طور که اشاره شد، یکی از ارکان فقه شیعه طبق مکتب اصولیون، مسئله تقلید است که مؤمنان را به دو دسته تقسیم می‌کند: یا باید خود به‌دنبال تحصیل علوم دینی بروند و مجتهد شوند، یا اینکه از کسی که این مسیر را طی کرده است، تقلید کنند. از آنجاکه برای اکثر مردمان تحصیل علوم دینی میسر نیست، آنها همواره نیازمند تقلید از مجتهد هستند.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۷۲

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

این نیز راه پیروی مردم از آنان را هموار می‌سازد.

روحانیان وظیفه انجام خدمات مذهبی، از نام‌گذاری نوزاد تا عقد ازدواج و اجرای مراسم تدفین و نیز سازمان‌دهی مراسم عزاداری مذهبی، را برعهده داشته‌اند. تدریس قرآن و تعلیمات مذهبی برعهده آنان بوده و همچنین آموزش زبان‌های فارسی و عربی در انحصار مدارس مذهبی آنان بود. آنان اداره دادگاه‌های غیردولتی را نیز که بر مبنای فقه شیعی قضاوت می‌کرد، برعهده داشتند (آیرملو، ۲۰۰۳: ۱۴۱). مردم همیشه با روحانیان ارتباط نزدیکی داشتند؛ درحالی‌که حکومت برای مردم بیگانه‌ای بود که هر مدت یک بار با زور از آن‌ها مالیات می‌گرفت. سنت «بست‌نشینی نمایانگر نقشی بود که روحانیان به‌عنوان واسطه میان مردم و دولت ایفا می‌کردند و در واقع، مردم از استبداد دولت به نمایندگان دین پناه می‌بردند (الگار، ۱۳۵۶: ۳۵).

نکته مهم دیگر اینکه آگاهی ملی تا مدت‌ها پس از آغاز سلسله قاجار وجود نداشت و بنابراین، وفاداری مردم بیشتر به اسلام ابراز می‌شد تا به ایران. در سراسر قرن نوزدهم، اعتراضاتی که به دولت یا حتی علیه تجاوز بیگانه می‌شد، بیشتر در قالب اسلامی متجلی می‌شد تا در قالب ملی. توجه به این نکته بسیار مهم است که احساسات ملی ایرانیان به وطن خود، به‌گونه‌ای پیچیده با تشیع درآمیخته است؛ بنابراین، می‌توان به‌طور کلی تشیع را مذهبی ملی قلمداد کرد. روحانیان در جایگاه رهبران این مذهب، از این لحاظ نیز دارای نفوذ مضاعف بر توده‌های مردم می‌شدند.

۶- سنت مشارکت سیاسی در قالب احزاب در ترکیه

ترکیه بیش از شصت سال تجربه نظام چندحزبی دارد. اگرچه در طول این مدت در سال‌های ۱۹۶۰، ۱۹۷۱، ۱۹۸۰ و ۱۹۹۷، ارتش حکومت برآمده از آرای مردم را چهار مرتبه سرنگون کرده است، بارها حزبی اپوزیسیون توانسته حزب حاکم را کنار بزند. به‌طور کلی، قدرت در میان احزاب با گرایش‌های مختلف جابه‌جا شده است و این نشان‌دهنده نهادینگی نظام حزبی، هرچند غیرایدئال، است. به‌نظر نظریه‌پرداز مشهور معاصر، ساموئل هانتینگتون، پیش از آنکه حکومتی را دموکراتیک بنامیم باید دست‌کم دو بار حکومت از طریق انتخابات تغییر یافته باشد (Huntington, 1991: 266). در ترکیه بارها این عمل

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۷۳

اتفاق افتاده است.

به‌طور کلی، در ترکیه گروه‌هایی که به‌دنبال کسب قدرت سیاسی بوده‌اند، از جمله اکثر گروه‌های اسلامی، سعی کرده‌اند از طریق تأسیس احزاب وارد صحنه سیاسی شوند. اعمال کنش سیاسی از طریق احزاب، خود، به‌معنای پذیرفتن روندهای دموکراتیک برای به‌دست‌آوردن قدرت است. در چنین فضایی، جایی برای بسیج مردمی و کنش‌های رادیکال سیاسی باقی نمی‌ماند؛ بنابراین، ایجاد نظام چندحزبی و حضور در ائتلاف‌ها نه فقط عامل پیوستن گروه‌های اسلامی به نظام سیاسی، بلکه مشوق تعمیم قواعد دموکراتیک در میان گروه‌های اسلامی شده است.

احزاب اسلام‌گرا به‌طور رسمی، از اوایل دهه هفتاد میلادی در صحنه سیاسی ترکیه ظاهر شدند. این احزاب با حفظ استراتژی «مبارزه در رژیم» سعی کرده‌اند از طریق مجاری قانونی برای به‌دست‌گیری قدرت مبارزه کنند و از فعالیت‌های رادیکال فاصله بگیرند. در اواخر دهه ۱۹۹۰، عواملی همچون تحولات اقتصادی دهه ۱۹۸۰ و غیرقانونی اعلام کردن فعالیت آن‌ها، موجب انشعاب آن‌ها به دو گروه سنتی‌تر و گروه جوان‌تر شد. گروه جوان‌تر که حزب عدالت و توسعه را تأسیس کردند، ضمن دارا بودن هویت اسلامی جدید، بسیار به جریان راست میانه نزدیک شده‌اند و قدرت را در دست دارند (Yilmaz, 2008: 55). آن‌ها از نظر اقتصادی لیبرال و از نظر مذهبی و اجتماعی محافظه‌کار هستند و نیز طرف‌دار نزدیکی با غرب‌اند (Yavuz, 2003: 94). از احزاب مهم این جریان می‌توان به حزب نظام ملی (M.N.P)، حزب سلامت ملی (M.S.P)، حزب رفاه (R.P.) و حزب فضیلت (F.P.) در گذشته اشاره کرد. در حال حاضر، حزب سعادت (S.P.) (اسلام‌گرایان سنتی‌تر) و حزب عدالت و توسعه (A.K.P.) (نسل جوان‌تر اسلام‌گرایان) را می‌توان جزو احزاب اسلام‌گرا به‌شمار آورد.

۷- سنت مشارکت سیاسی در قالب جنبش‌ها در ایران

اگر در ترکیه، احزاب وسیله اصلی مشارکت سیاسی گروه‌های مختلف، از جمله گروه‌های اسلامی بوده‌اند، در ایران جنبش‌های اجتماعی رادیکال به‌همراه بسیج مردم در خیابان‌ها این نقش را برعهده داشته‌اند. در ترکیه همان‌گونه که اشاره شد، فعالیت حزبی نهادینه‌شده

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۷۴

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

وجود دارد. فعالیت و تخلیه مطالبات نیروهای اجتماعی در چارچوب احزاب سیاسی، علاوه بر اینکه از افراطی شدن کنش‌های سیاسی و آرمانی شدن خواسته‌ها جلوگیری می‌کند، فرهنگ ائتلاف و تساهل و تکثرگرایی را نیز تقویت می‌کند.

با مروری بر تاریخ معاصر ایران متوجه می‌شویم به جز در چند دوره کوتاه، احزاب در به دست آوردن قدرت و اجرای سیاست‌های خود نقش عمده‌ای نداشته‌اند. دوره‌هایی که می‌توان در آن به فعالیت‌های احزاب اشاره کرد، یکی به سال‌های پس از انقلاب مشروطه مربوط است و دیگری پس از شهریور ۱۳۲۰ تا مرداد ۱۳۳۲ (بشیریه، ۱۳۸۳: ۷۴۵ تا ۷۴۶). در دوران پس از انقلاب ۱۳۵۷ نیز پس از دوره‌ای کوتاه، با توجه به وضعیت داخلی کشور و شروع جنگ، فضای سیاسی به تدریج بسته شد. روی هم رفته می‌توان نتیجه گرفت که در روند اصلی تاریخ معاصر ایران، احزاب نتوانسته‌اند مطالبات را از سطح جامعه به سطح حکومت منتقل کنند و نقش مهمی در صحنه سیاسی داشته باشند؛ بنابراین، تخلیه مطالبات انباشته شده هر چند دهه یک بار در جنبش‌ها و اعتراضات توأم با بسیج مردم، خود را نشان داده است. این گونه تخلیه‌های انفجاری مطالبات، موجب کنش‌های سیاسی افراطی و آرمان‌گرایانه شدن مطالبات می‌شود. بدیهی است این وضع زمینه را برای فعالیت در چارچوب دموکراتیک و رعایت تساهل و مدارا نامساعد می‌سازد.

نکته دیگری که توجه به آن نیز مهم است، اینکه بسیج انقلابی نیازمند رهبری است. رهبران اهداف جنبش را روشن می‌کنند، درباره شیوه‌های برخورد با حکومت موجود تصمیم می‌گیرند، وضع موجود را براساس ایدئولوژی خود تحلیل می‌کنند، تصویری از جامعه‌ای بهتر ترسیم می‌نمایند و هواداران خود را متقاعد می‌سازند که جنبش پیروز خواهد شد. بدون رهبری، نارضایتی‌ها تنها به شورش‌های کور می‌انجامد (بشیریه، ۱۳۷۲: ۸۸). بنابراین، یکی از ارکان اصلی جنبش‌های اجتماعی مسئله رهبری است و به نظر می‌رسد در ایران طبقه روحانی این نقش را ایفا کرده است.

از جمله جنبش‌های بسیار مهم تاریخ معاصر ایران می‌توان به جنبش تنباکو (۱۲۷۰)، انقلاب مشروطه (۱۲۸۵)، جنبش ملی شدن نفت (۱۳۳۱)، جنبش پانزده خرداد (۱۳۴۲) و نیز انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) اشاره کرد. در تمامی این جنبش‌ها، روحانیان در ابراز نارضایتی‌ها و بسیج و سازمان‌دهی توده‌های مردم نقش اساسی داشته‌اند (۴)؛ بنابراین، می‌توان ادعا کرد

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

که جنبش‌های سیاسی رادیکال که هر چند دهه یک بار در فضای سیاسی جامعه ایران پدید می‌آیند، به سنت مشارکت سیاسی و انتقال مطالبات مردم در ساختار سیاسی تبدیل شده‌اند. به‌باور ما، بروز این نوع مشارکت سیاسی، زمینه اجتماعی مساعدی را به‌منظور رادیکال‌شدن اسلام‌گرایی و به‌قدرت‌رسیدن آن در قالب ایدئولوژی فراهم کرده است.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۷۶

سال سوم ، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

نتیجه‌گیری

طبق نظریات جامعه‌توده‌ای، با سست شدن هنجارها و ارزش‌های سنتی به واسطه مدرنیزاسیون، زمینه برای پیدایش این جامعه به وجود می‌آید. این جامعه مستعد رشد نوعی ایدئولوژی تمامیت‌خواه و بسیج اجتماعی حول گروهی از نخبگان است. در این راستا، در ایران عواملی موجب به قدرت رسیدن این ایدئولوژی تمامیت‌خواه شد. وجود گروهی نخبه به صورت طبقه روحانی، یکی از عوامل اصلی چنین امری بوده است. این گروه به طور تاریخی متولی نهاد دین در جامعه ایران بودند و به دلایل فراوان، از جمله استقلال اقتصادی و شبکه‌های اجتماعی، نفوذ فراوانی در توده‌های مردم داشته‌اند. نوع خاص مذهب رایج در ایران نیز از عوامل دیگر است. ویژگی عمده این مذهب شریعت‌محور بودن و تفسیری نص‌گرا از دین است که انحصار آن در دست روحانیان است. همچنین، با توجه به اینکه اکثر جامعه مسلمان ایران به تشیع دوازده‌امامی معتقدند، زمینه برای تکثرگرایی چه در بعد معرفتی و چه در بعد اجتماعی آن ضعیف می‌شود. البته اختلاف نظر میان روحانیان می‌تواند زمینه ساز تکثرگرایی شود. علاوه بر این‌ها، سابقه تاریخی پیگیری مطالبات به شکل بسیج اجتماعی، زمینه مشارکت سیاسی به شکل رادیکال را مساعد می‌کند. وجود پنج جنبش نهضت تنباکو، انقلاب مشروطه، ملی‌شدن نفت، قیام پانزده خرداد و انقلاب اسلامی، در زمانی کمتر از یک قرن، نشانه آشکار جنبش‌خیز بودن جامعه ایران است؛ بنابراین، مجموعه این عوامل دست به دست یکدیگر می‌دهند تا در جامعه‌ای توده‌ای، گروهی نخبه به قدرت برسند و با فراگیر کردن ایدئولوژی مطلوب خود، دولتی تمامیت‌خواه به وجود آورند. پیش‌بینی می‌شود که مشارکت سیاسی و پیگیری مطالبات در چارچوب چنین جنبش‌هایی، در آینده ایران نیز ادامه پیدا کند.

در ترکیه وضع به گونه دیگری بوده است. در این کشور، با توجه به سابقه امپراتوری عثمانی، طبقه روحانی مستقلی به عنوان متولی امور دینی وجود نداشته است. روحانیان ترکیه، چه در زمان عثمانی و چه در زمان جمهوری، همواره زیر نظر دولت مشغول به فعالیت بوده‌اند و استقلال عمل چندانی نداشته‌اند؛ به ویژه اینکه آنان پذیرش فرمان اولی الامر را در چارچوب آموزه‌های اهل سنت همواره مدنظر داشته‌اند. اما وجود نوع خاص اسلام مطرح در ترکیه نیز در تحلیل اسلام‌گرایی این کشور نقش اساسی دارد. اسلام

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

کنونی ترکیه میراث اسلام عثمانی است که به دلیل حکومت این امپراتوری بر گروه‌هایی با گرایش‌های دینی مختلف، متضمن میزان درخور توجهی از کثرت‌گرایی و تساهل است. از طرفی، اسلام ترکیه عرفانی و غیرنص‌گراست و این نیز زمینه را برای تفسیر شخصی و کثرت‌گرایی مساعد می‌کند. وجود گروه‌ها و طریقت‌های گوناگون در جامعه ترکیه، خود، تصدیقی است بر این کثرت‌گرایی. با توجه به اینکه هر طریقت گروه‌های خاص خود را دارد، کثرت‌گرایی اجتماعی نیز تقویت می‌شود و از هژمون‌شدن یک مذهب خاص جلوگیری می‌شود. همچنین، این طریقت‌ها به گونه‌ای انعطاف‌پذیر عمل کرده‌اند و در اثر اصلاحات کمالیستی، توانسته‌اند با کم‌کردن حضور مستقیم خود در جامعه، همچنان موجودیت خود را حفظ کنند. این نیز به نحو مؤثری، از توده‌ای شدن جامعه و ذره‌ای شدن افراد می‌کاهد. علاوه بر این‌ها، در ترکیه سنت مشارکت رادیکال سیاسی وجود نداشته است و گروه‌های عمده اسلام‌گرا در قالب احزاب فعالیت کرده‌اند. این نوع فعالیت موجب تقویت فرهنگ دموکراتیک و ائتلاف می‌شود و در تاریخ معاصر ترکیه، شاهد بسیج اجتماعی رادیکال و گسترده، به شیوه‌ای که در ایران اتفاق افتاده است، نبوده‌ایم. چکیده آنچه در این مقاله بررسی شد، در جدول زیر آمده است.

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های پایه‌ای جهان اسلام

۱۷۸

سال سوم ، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

یادداشت‌ها

پسااسلام‌گرایی مفهومی جدید است که در ابتدا آصف بیات در مقاله‌ای، در ۱۹۹۶، برای شکل‌گیری نوع جدیدی از مدرنیته در جوامع اسلامی به‌کار برد. در پسااسلام‌گرایی اگرچه گروه‌های اسلامی بر ارزش‌های اسلامی تأکید دارند، به‌دنبال تشکیل دولت اسلامی نیستند. نک: Bayat, Asef (1996), "the Coming of a Post-Islamist Society", Critique: Critical Middle East Studies, No.9, pp. 43- 52.

۲. برای بحث مفصل‌تر دربارهٔ جامعهٔ توده‌ای و مختصات آن، نک:

.sserP eerF :kroY weN ,yteicoS ssaM fo scitiloP ehT ,(3691) mailliW ,resuahnroK
3 – Available at: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (Accessed: September 14, 2013)

۴- برای مطالعهٔ جزئیات بیشتر این جنبش‌ها و نقش روحانیان در آن‌ها، نک:

آبراهامیان، پرواند (۱۳۷۷)، ایران بین دو انقلاب: درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر، ترجمهٔ احمد گل محمدی، محمدابراهیم فتاحی و لیلیایی، تهران: نشر نی.

کسروی، احمد (۱۳۵۶)، تاریخ مشروطهٔ ایران، تهران: امیرکبیر.

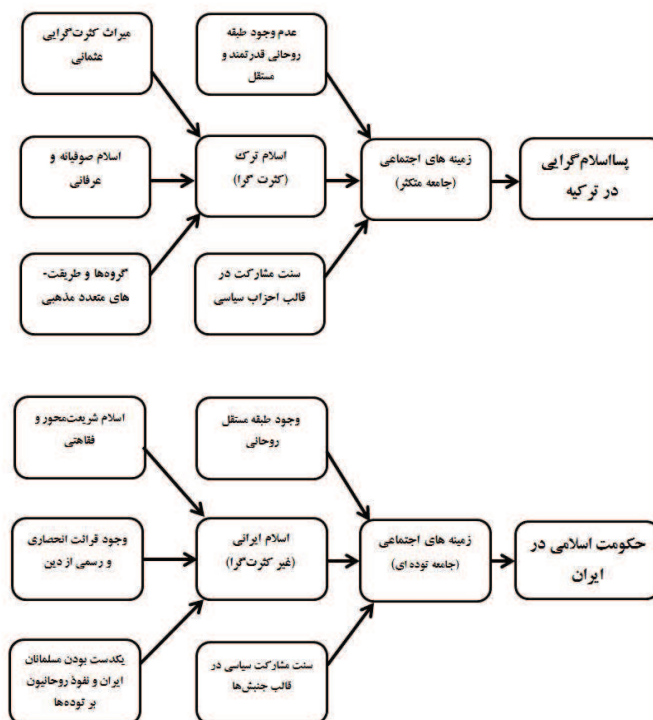
مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۷۰)، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱ و ۲، قم: جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم، دفتر انتشارات اسلامی.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

کتابنامه

آیرملو، رضا (۲۰۰۳)، توسعه مدرنیسم و اسلام‌گرایی در ایران و ترکیه، ترجمه جمعی از مترجمان، سوئد: اینوالد لیترا تور.

اشرف، احمد (۱۳۷۲)، «زمینه اجتماعی سنت‌گرایی و تجددخواهی»، ایران‌نامه، ش ۴۲، ص ۱۶۳ تا ۱۷۴.
الگار، حامد (۱۳۵۶=۲۵۳۶)، دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار، ترجمه ابوالقاسم سرّی، تهران: توس.

بشیریه، حسین (۱۳۷۲)، انقلاب و بسیج سیاسی، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
بشیریه، حسین (۱۳۸۱)، دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره جمهوری اسلامی، تهران: نگاه معاصر.

بشیریه، حسین (۱۳۸۳)، عقل در سیاست: سی‌وپنج گفتار در فلسفه، جامعه‌شناسی و توسعه سیاسی، تهران: نگاه معاصر.

حائری، عبدالهادی (۱۳۶۷)، نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با رویه تمدن بورژوازی غرب، تهران: امیرکبیر.

نایینی، محمدرضا (۱۳۸۰)، تعامل دین و دولت در ترکیه، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.

خلجی، مهدی (۲۰۱۰)، نظم نوین روحانیت در ایران، بوخوم آلمان: آیدا.

خمینی، سیدروح‌الله (بی‌تا)، کشف الاسرار، بی‌جا.

خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۰)، صحیفه نور، ج ۲۰، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.

دورسون، داود (۱۳۸۱)، دین و سیاست در دولت عثمانی، ترجمه منصوره حسینی، داود وفاپی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.

دهقانی، رضا (۱۳۹۱)، «الگوهای ساختاری و اجرایی دیپلماسی فرهنگی ترکیه»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال دوم، ش ۴، ص ۳۹ تا ۵۳.

سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸)، «فقه در ترازو»، کیان، ش ۴۶، ص ۲۱ تا ۱۴.

شفیعی قهفرخی و دیگران (۱۳۹۱)، «درون‌مایه‌های سیاسی آثار ادیب‌الممالک فراهانی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال دوم، ش ۲، ص ۹۷ تا ۱۱۴.

عنایت، حمید (۱۳۶۲)، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: خوارزمی.
صالحی، جواد و سعید ساسانیان (۱۳۹۲)، «بررسی تغییرات سامانه نظم متأثر از تحولات خاورمیانه با تمرکز بر ژئوپلیتیک شیعه در سال ۲۰۱۱»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال سوم، ش ۲، ص ۷۳ تا ۹۵.

فیرحی، داود (۱۳۸۲)، نظام سیاسی و دولت در اسلام، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۸۰

سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲

کمبریج (۱۳۷۲)، سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح نو.

مجتهد شبستری، محمد (۱۳۷۹)، «نقدی بر قرائت رسمی از دین»، بازتاب اندیشه، ش ۱۲، ص ۱۷ تا ۳۲.

مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۳)، هویت ایرانی و زبان فارسی، تهران: باغ آینه.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۶)، ده گفتار، تهران: صدرا.

ناطق، هما (۱۳۷۸)، «پی آمدهای سیاسی و اقتصادی «تنظیمات» عثمانی: ترکان، ارمنیان، ایرانیان»، بخارا، ش ۵، ص ۲۸۰ تا ۳۰۶.

Huntington, Samuel P.(1991), The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century, Norman: University of Oklahoma Press

Ozdemir, Adil and Frank, Keneth(2000), Visible Islam in modern Turkey, London: MacMillan Press

Palmer, Alan(2011), The Decline and Fall of the Ottoman Empire, London: Faber and Faber

Rabasa, Angel and Larrabee, F. Stephen (2008), The Rise of Political Islam in Turkey, U.S.A: RAND Corporation

Yavuz, M. Hakan(2003), Islamic Political Identity in Turkey, New York: Oxford University Press, Inc

Yavuz, M. Hakan (2009), Secularism and Muslim Democracy in Turkey, New York, Cambridge University Press

Yilmaz, Ihsan (2008), “Influence of Pluralism and Electoral Participation on the Transformation of Turkish Islamism”, Journal of Economic and Social Research, Vol.10, No.2, p.p. 43-65

Yilmaz, Ihsan (2011), “Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward ‘Civil Islam’ and Its Potential Influence in the Muslim World”, European Journal of Economic and Political Studies, Vol.4, No.1, p.p. 245-280

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام